

BYUDJET DAROMADLARINI BOSHQARISHNI OPTIMALLASHTIRISH YO‘LLARI**Dusqulova Amina Ibodullo qizi**

Samarqand Iqtisodiyot va Servis instituti magistranti

Xodjayev Erkin Normatovich

Samarqand Iqtisodiyot va Servis institute professori.

Annotatsiya: Ushbu maqolada O‘zbekiston Respublikasida budget tizimining tashkiliy va uslubiy jihatlari yoritilgan. Bunda budget tizimi, uning me‘yoriy-huquqiy asoslari, budget tizimi budgetlarini boshqarish asoslari, budget tizimi budgetlari daromadlari va xarajatlari, budget jarayonini tashkil etish asoslari keltirilib o‘tilgan.

Kalit so‘zlar: budget jarayoni, iqtisodiyot, byudjet-soliq siyosati, byudjet, daromad va xarajatlar

Mustaqil O‘zbekiston Respublikasi iqtisodiyotining barqaror rivojlanishi hamda tashqi iqtisodiy munosabatlarning mamlakat — iqtisodiyotiga ta‘siri davlat moliyasini boshqarishning mazmuni va sifatiga butunlay yangicha talablarni qo‘ymoqda. O‘z navbatida, davlat iqtisodiy tizimining holatini belgilab berishda davlat moliyasi muhim o‘rin egallaydi. Dunyo hamjamiyatini jiddiy tashvishga qo‘ygan jahon moliyaviy-iqtisodiy inqirozining bir qator mamlakatlar iqtisodiyotiga salbiy ta‘siri byudjet-soliq siyosatining imkoniyatlariga kompleks baho berish, barcha turdagi resurslardan samarali foydalanish va o‘rta muddatli kelajakda ularning samaradorligiga erishish maqsadida davlat byudjetining imkoniyatlaridan to‘g‘ri foydalanish, uning iqtisodiyot taraqqiyoti uchun xizmat qiladigan, oshkoralik, barqarorlik va unumdorlik tamoyillariga asoslangan, xalqaro amaliyotning eng sara andozalariga mos keladigan ishonchli usullarini ishlab chiqish va ulardan maqsadli foydalanish vazifalarini hal qilishni talab etadi.

Davlatning qator ijtimoiy-iqtisodiy vazifalarini o‘z vaqtida va to‘liq bajarish ma‘lum moliyaviy asosni talab etadi, ushbu asosning markaziy bo‘g‘inini davlat byudjeti tashkil etadi. Bu borada byudjet islohotlari doirasida amalga oshirilayotgan qator chora-tadbirlar, xususan, byudjet qonunchiligini takomillashtirish doirasida yangi tahrirdagi Soliq Kodeksining¹ va mutlaqo yangi Byudjet Kodeksining qabul qilinishi, davlat byudjeti g‘azna ijrosi mexanizmlarining bosqichma-bosqich byudjet amaliyotiga tatbiq etilishi, davlat xaridi tizimining tashkil etilishi va byudjet mablag‘laridan maqsadli foydalanishni ta‘minlaydigan samarali mexanizmlarining ishlab chiqilishi, byudjetni o‘rta muddatli rejalashtirish va byudjet mablag‘larini maqsadli sarflashda natijaga yo‘naltirilgan byudjetlashtirish elementlarining joriy qilinayotganligi kabilar davlat byudjetining mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyotida muhim o‘rin egallab turganligidan dalolat beradi.

Byudjet so‘zi inglizcha “budget” - xalta ma‘nosini anglatadigan davlatning ma‘lum muddatga mo‘ljallab tuzilgan va qonun bilan tasdiqlangan daromadlari hamda xarajatlari hisobining bandlar bo‘yicha tasdiqlangan hujjatidir.²

Davlat o‘z funksiyalarini muvaffaqiyatli bajarishi uchun, shuningdek, rivojlanishning har bir bosqichida dolzarb bo‘lgan strategik maqsadlarni amalga oshirish uchun mamlakatda yaratilgan moliyaviy resurslarning ma‘lum bir qismini o‘z qo‘lida to‘plamog‘i obyektiv zaruriyatdir. Aynan shu obyektiv zaruriyatning mavjud bo‘lishi davlat byudjetining mavjud bo‘lishini va amal qilishini taqozo etadi.

¹ O‘zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. O‘zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to‘plami, 2017-y., 1-son, 1- modda, 16-son, 265-modda.

² Malikov T.S., Xaydarov N.H. Davlat byudjeti. O‘quv qo‘llanma – T.: —IQTISOD–MOLIYA, 2007.

Davlat byudjeti kishilik jamiyati taraqqiyotining ma'lum bir bosqichida paydo bo'lgan bo'lib, uning vujudga kelishi, eng avvalo, siyosiy tashkilot sifatida davlatning vujudga kelishi bilan bevosita bog'liqdir. Har bir davr ijtimoiy tuzumiga tegishli bo'lgan ishlab chiqarish munosabatlarining asosiy belgilari davlat faoliyatining va byudjetning taqsimlash mexanizmi sifatidagi mazmunini belgilab beradi

Byudjet tizimining xarajatlari davlat va mahalliy xarajatlarning asosiy qismini tashkil qiladi. Davlat byudjeti xarajatlarini tarkibi va nisbati muayyan davrda davlat oldida turgan vazifalar bilan belgilanadi. Byudjet xarajatlari daromad tarkibi, hajmiga bog'liq bo'lib, ularga o'z ta'sirini o'tkazib turadi.

Byudjet tizimi xarajatlari tarkibi quyidagi yo'nalishlarda sarf-xarajatlarni o'z ichiga oladi. Byudjet tizimi xarajatlarini taqsimlash paytida ikki muhim vazifa hal etiladi. O'zbekiston Respublikasi mahalliy byudjetlarini ular oldida turgan vazifalarni bajarish uchun yetarli bo'lgan mablag' bilan ta'minlanishiga erishiladi. Turli darajadagi byudjetlarga ular faoliyati doirasiga muvofiq keladigan xarajatlar yuklanadi.

Byudjet tizimini boshqarishda daromad va xarajatlarni byudjetlar o'rtasida taqsimlash jarayoni quyidagi tamoyillar asosida amalga oshiriladi:

- byudjetlarni samarali muvofiqlashtirishga erishish, ular o'rtasida to'g'ri nisbat o'rnatishni ta'minlash;
- moliyaviy ta'minlanadigan xarajatning ahamiyatligiga e'tibor qaratish;
- daromatlarni boshqarishda hududiy itisodiyotni rivojlantirishga amal qilish;

Barcha darajadagi byudjetlarning o'ziga xos xususiyati shundaki, ular shakllanishining ba'zi bir bosqichlari doimiy ravishda yangilanib turadi va byudjet doimiy ijro etib boriladi.

O'zbekiston Respublikasining 2000 yil 14 dekabrda qabul qilingan "Byudjet tizimi to'g'risida"gi Qonunning 4-moddasida byudjet tizimiga quyidagicha ta'rif berilgan: "Byudjet tizimi turli darajadagi byudjetlar va byudjet mablag'lari oluvchilar yig'indisini, byudjetlarni tashkil etishni va tuzish prinsiplarini, byudjet jarayonida ular o'rtasida, shuningdek, byudjetlar hamda byudjet mablag'lari oluvchilar o'rtasida vujudga keladigan o'zaro munosabatlarni o'zida ifodalaydi"

Byudjet tizimi bu iqtisodiy munosabatlarga, davlat tuzilishiga va qonun normalariga asoslangan davlat, ma'muriy-hududiy tuzilishlarning, byudjet munosabatlarida mustaqil bo'lgan davlat tashkilotlari va fondlarining majmuidir. Byudjet tizimi davlat moliyaviy tizimining asosiy zvenosi hisoblanadi.

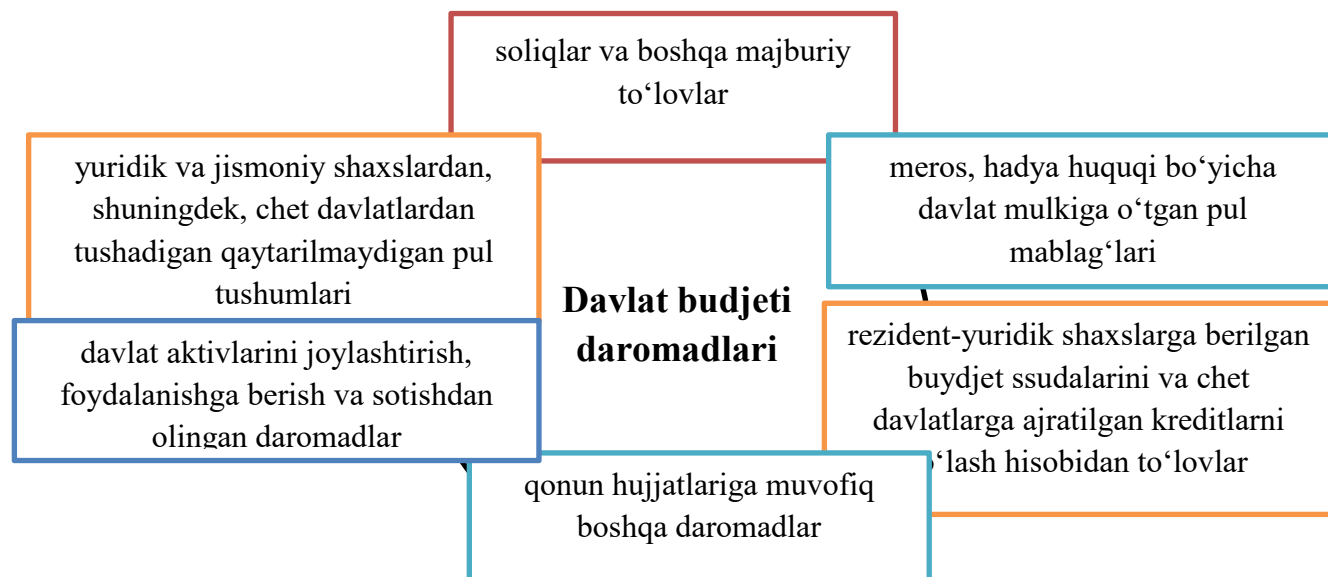
Byudjet tizimini boshqarish quyidagilarni nazarda tutadi: Byudjet tizimini boshqarish ham boshqarish kategoriyasining barcha funksiyalarini bajaradi, ular orqali byudjet tizimini boshqarish oldidagi maqsad va vazifalar amalga oshiriladi.

Bu funksiyalar: rejalashtirish, tashkil etish, muvofiqlashtirish, nazorat va rag'batlantirish.

- byudjet tizimining asosiy tamoyillariga amal qilgan holda byudjet munosabatlarini boshqarish;
- byudjet jarayonida ishtirok etuvchi subyektlar, alohida vakolatlarga ega bo'lgan davlat organlari va byudjet mablag'larini oluvchilar faoliyatini boshqarish.

Byudjet tizimidagi islohotlar doirasida 2013-yildan boshlab O'zbekiston Respublikasida amalga kiritilgan yangi Byudjet Kodeksining IV bo'limi — "Byudjet tizimi byudjetlarining daromadlari"³ deb nomlanadi.

³ O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonuni. O'RQ-360-son, 26.12.2013. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015-y. 52-son, 645- modda.

1-rasm. Davlat byudjeti daromadlari tarkibi⁴

Ushbu bo'limning 9-bobida davlat byudjeti daromadlari tarkibi tegishli moddalarda belgilab berilgan. Xususan, Kodeksning 50-moddasi — “Davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish” deb nomlanadi, ushbu modda bilan O'zbekiston Respublikasida davlat byudjeti qanday daromadlar hisobidan shakllantirilishi belgilab qo'yilgan (1-rasm).

Byudjet Kodeksining 51-moddasida O'zbekiston Respublikasining respublika byudjeti daromadlari tarkibi belgilab berilgan bo'lib, ular quyidagilar hisobidan shakllantiriladi:

- 1) umumdavlat soliqlari, shu jumladan: yuridik shaxslardan olinadigan foyda solig'i; yagona soliq to'lovi; jismoniy shaxslardan olinadigan daromad solig'i; qo'shilgan qiymat solig'i; aksiz solig'i; yer qa'ridan foydalanganlik uchun soliq;
- 2) bojxona bojlari;
- 3) qo'shimcha foyda solig'i;
- 4) mahsulot taqsimotiga oid bitimlar bo'yicha foyda keltiradigan mahsulotdagi davlat ulushi;
- 5) boshqa daromadlar.

Byudjet kodeksining 52-moddasida Qoraqalpog'iston Respublikasi byudjetining, viloyatlar va Toshkent shahar mahalliy byudjetlarining daromadlarini shakllantirish manbalari ko'rsatilgan bo'lib, ular:

- 1) belgilangan normativlarga muvofiq umumdavlat soliqlaridan ajratmalar;
- 2) mahalliy soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar, shu jumladan: benzin, dizel yoqilg'isi va gaz ishlatganlik uchun olinadigan soliq; mol-mulk solig'i; yer solig'i; yagona yer solig'i; ayrim turdagi tovarlar bilan chakana savdo qilish va ayrim turdagi xizmatlarni ko'rsatish huquqi uchun yig'im;
- 3) yuridik va jismoniy shaxslardan, shuningdek, chet davlatlardan tushgan qaytarilmaydigan pul tushumlari;
- 4) bozorlardan tushadigan daromadlar;
- 5) boshqa daromadlar.

⁴ O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksini tasdiqlash to'g'risidagi O'RQ-360-son (26.12.2013) O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan qabul qilingan Byudjet kodeksiga asosan.

Miqdor jihatdan davlat byudjeti daromadlari mamlakatda yaratilgan yalpi ichki mahsulot qiymatida davlatning ulushini ko'rsatadi. Ularning absolyut hajmi va salmog'i mamlakatning yalpi ichki mahsuloti va milliy daromadining umumiy hajmi, u yoki bu davrda davlatning oldida turgan siyosiy, iqtisodiy, ijtimoiy, mudofaa va boshqa vazifalar bilan belgilanadi. Ana shularga muvofiq ravishda davlat byudjetida to'planadigan mablag'larning miqdori va ularni undirishning shakl va usullari tanlanadi va joriy etiladi. Jahon mamlakatlarida siklik ravishda sodir bolib turadigan iqtisodiy va moliyaviy inqirozlar har bir mamlakat hukumati oldiga makroiqtisodiy barqarorlik va izchil o'sish sur'atlarini ta'minlashga yo'naltirilgan iqtisodiy siyosatni yuritish vazifasini qo'yadi.

Bu vazifalarni bajarishda samarali iqtisodiy o'sishni rag'batlantirishga yo'naltirilgan fiskal siyosat yuritish masalasi markaziy o'rinni egallamoqda. Shu bilan birga umumiy iqtisodiy muvozanatni ta'minlashga yo'naltirilgan yaxlit davlat siyosati bilan bog'liq muammolar ham aynan davlatning fiskal siyosati instrumentlariga bog'liq bo'lmoqda.

Buni o'z navbatida, keyingi yillarda kuzatilayotgan byudjet profitsiti, rejalashtirilgan davlat byudjeti daromad ko'rsatkichlarining orttirib bajarilayotgani, davlat byudjeti ijrosining g'aznachilik tizimi yanada rivojlantirilishi natijasida byudjet xarajatlarining manzilli va maqsadli sarflanayotgani bilan izohlash mumkin.⁵

Byudjet daromadlarini boshqarishni optimallashtirish uchun bir necha asosiy yo'llar mavjud. Quyida ularning ayrimlari keltirilgan:

1. Rejalashtirish va tahlil qilish:

- Daromad manbalarini aniqlash: Mavjud daromad manbalarini o'rganish va ularni takomillashtirish imkoniyatlarini aniqlash.

- Hisob-kitoblar va tahlil: Byudjetni xalqaro standartlar va mintaqaviy ehtiyojlarga mos ravishda hisob-kitob qilish.

2. Daromadlarni o'sish strategiyalari:

- Yangi daromad manbalarini izlash: Innovatsion mahsulotlar va xizmatlar kiritish; yangi bozorlarni o'rganish.

- Raqobatbardoshni oshirish: Marketing va reklama strategiyalarini takomillashtirish, brendni yanada kuchaytirish.

3. Xarajatlarni optimallashtirish:

- Xarajatlarni tahlil qilish: Har bir xarajatni o'rganish va yo'qotish yoki kamaytirish mumkin bo'lgan sohalarni aniqlash.

- Resurslarni oqilona taqsimlash: Resurslarni samarali boshqarishni ta'minlash.

4. Natijalarni muntazam baholash:

- Moliyaviy ko'rsatkichlarni kuzatish: Har oy yoki kvartalda moliyaviy ko'rsatkichlarni baholash, o'zgarishlarni tezda tahlil qilish.

- Monitoring va hisobot: Daromad va xarajatlarni kuzatish uchun maxsus dasturlar va tizimlar yaratish.

5. Ta'lim va malaka oshirish:

- Xodimlar malakasini oshirish: Xodimlarga moliyaviy boshqaruv va byudjetlashtirish bo'yicha ta'lim berish.

- Kompaniya madaniyatini shakllantirish: Resurslarni iqtisod qilib ishlatishga qaratilgan madaniyatni mustahkamlash.

6. Texnologiyadan foydalanish:

⁵ Davlat byudjeti: O'quv qo'llanma / B. Nurmuxamedova; – T.: —Iqtisod Moliyal, 2018. – 576 b

- Aqlli tizimlar va dasturlar: Byudjet va moliya boshqarishuvi uchun zamonaviy texnologiyalardan foydalanish, avtomatizatsiya vositalarini joriy etish.

Bu yo'llar, byudjet daromadlarini boshqarishni optimallashtirishda samarali bo'lib, tashkilotlarni moliyaviy barqarorlikka erishishga yordam berishi mumkin. Har bir tashkilot o'ziga xos sharoitlarga ega bo'lgani uchun, ularga mos yechimlar ishlab chiqish muhimdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasining Soliq Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2017-y., 1-son, 1- modda, 16-son, 265-modda.
2. O'zbekiston Respublikasi Byudjet Kodeksi. O'zbekiston Respublikasi qonuni. O'RQ-360-son, 26.12.2013. O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami, 2015-y. 52-son, 645-modda.
3. O'zbekiston Respublikasi Byudjet kodeksini tasdiqlash to'g'risidagi O'RQ-360-son (26.12.2013) O'zbekiston Respublikasi qonuni bilan qabul qilingan Byudjet kodeksiga asosan.
4. Davlat byudjeti: O'quv qo'llanma / B. Nurmuxamedova; – T.: —Iqtisod Moliya, 2018. – 576 b